

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Neveléstudományi Doktori Iskola (Prof. Dr. Halász Gábor, egyetemi tanár)
Pedagógiatörténeti Doktori Program (Prof. Dr. Németh András, egyetemi tanár)

Szente Dorina Eszter

Az iskolai rituálék egykor és ma, nevelésre gyakorolt hatásuk - különös tekintettel a 20. század első felének leány- és nőnevelésének alakulására.

Doktori (PhD) disszertáció

A téma vezetője: Prof. Dr. Németh András, egyetemi tanár, ELTE PPK

A bíráló bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Horváth H. Attila, egyetemi tanár, ELTE PPK

Belső bíráló: Dr. Vincze Beatrix, habil. egyetemi docens, ELTE PPK

Külső bíráló: Ambrusné Dr. Kéri Katalin, egyetemi tanár, PTE

Titkár: Dr. Tímárné Szabó Júlia c. egyetemi docens, ELTE PPK

Tagok: Dr. Szabolcs Éva, egyetemi tanár, ELTE PPK

Dr. Rébay Magdolna, habil. egyetemi docens, DE

Póttag: Dr. Mészáros György, habil. egyetemi docens, ELTE PPK

Budapest

2020

Témaválasztás indoklása, dolgozat felépítése

Dolgozatom közel egy évtizedes iskolai rituálékutatásaim eredményeit foglalja össze. Ennek első szakaszát pedagógia alapszakos és neveléstudományi mesterszakos szakdolgozataim, illetve az ebben a témakörben folyó további részkutatásaimat összefoglaló TDK dolgozataim jelentették, amelyekkel az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon, egy különdíjat és egy gyakornoki különdíjat nyertem el. Alapszakos szakdolgozatom egy éves résztvevő megfigyelésre épült, egy budapesti általános iskolai ünnepeinek és osztálytermi mikro-rituáléinak sajátosságainak feltárására vállalkozott. Mesterszakos diplomamunkám az iskolai rituálé jelenségkörét az iskolai honlapokon található iskolai ünnepekről készült fényképgyűjtemények hermeneutikai elemzésére alapozva vizsgáltam.

Ezt a kutatási irányt az ELTE Neveléstudományi Doktori iskolájának ösztöndíjasaként mélyítettem el. A doktori képzés éve alatt folytatott ez irányú kutatásaim eredményeit számos hazai és nemzetközi tudományos konferencián (pl.: Országos Neveléstudományi Konferencia 2018/2019-ben, International Standing Conference for the History of Education 2018/2019-ben), illetve tanulmányok formájában mutattam be. Ebben az időben kezdtem el a serdülőkori rituálék vizsgálatát, amely során szintén a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmazva egy sajátos ifjúsági réteg kulturális rendezvény (MondoCon) rituális világát, a serdülőkori liminaritás sajátos megnyilvánulásait elemeztem, Victor Turner rituáléelméletének alapján *Victor Turner* (2002) amely megjelent a *Pedagógiatörténeti Szemlében* „Rituálé kutatás a „MondoCon” szimbolikus világában” címen (Szente, 2016).

Ebben az időben kezdődtek a disszertációm témaválasztását egy történeti irányból is meghatározó életreform mozgalommal kapcsolatos kutatásaim. 2015-től doktorandusz kutatóként veszek részt az Elméleti és Történeti Doktori Program, illetve az Elméleti Történeti és Összehasonlító pedagógiai Kutatócsoportja ez irányú kutatásaiban. Ennek részeként 2016-tól „Továbbélő utópiák: életreform és életreform-pedagógia – osztrák-magyar összehasonlító vizsgálatok.” című OMAA kutatási projekt keretében az 1930-as években kibontakozó Gyöngyösbokréta néptánc mozgalom rituális világával foglalkoztam. (Szente, 2017) Ezekben az években aktívan bekapcsolódtam a kutatócsoport „Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok című (11833 sz.) OTKA kutatásába, valamint az ehhez kapcsolódó, 2018 októbere és 2019 januárja között a Múcsarnokban megrendezett „Rejtett történetek” című kiállítás szervezésébe is.

Ennek kapcsán került ismét látóköröm középpontjába a fénykép, mint a történeti rituálékutatásban fontos forrás, amelyhez kötődően végeztem előtanulmányaim a doktori disszertációm központi témájához, a 20. század első felének leány és nőnevelésének rituális elemeit, társadalmi szerepvállalásuk változásait vizsgálatához a Fortepan képi adatbázis gyűjteményéből válogatott források segítségével. Ennek eredményei a közeljövőben egy a testhasználat és nevelés 20. század első felében Európa különböző országaiban megjelenő sajátosságait vizsgáló tanulmánykötetben, témavezetőmmel Prof. Dr. Németh Andrással közös publikáció formájában jelenik majd meg. (Szente, 2020; megjelenés alatt) 2018-ban Dr. Szabó Zoltán András vezetésével a „Cultivating Cosmopolitanism in the Nationalist Era: Central European Capital Cities (1870-1940)” című nemzetközi CENTRAL-Kolleg kutatási projektben a világpolgárság a Fortepan képgyűjtemény segítségével a világpolgárság megjelenésének sajátos megnyilvánulásait vizsgáltam.

A doktori képzésem zárásaként „A Fortepan képi adatbázis rituálé központú vizsgálata” címmel, a 2019/20-as tanévben ösztöndíjban részesültem az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával. Doktori disszertációm a fentiekben bemutatott két kutatási irány metszéspontjában áll. Egyrészt tovább viszi a korábbi iskolai, illetve az ifjúsági rituálék sajátosságait vizsgáló kutatásokat, másrészt a 20. század első felének leány-, illetve nőnevelésének a korabeli nőképre gyakorolta rituális megnyilvánulásainak vizsgálata révén azokat egyben tágabb történeti dimenzióba is helyezi. Ezáltal a kutatásba bekerül az életreform testfelfogásának a korabeli leány, illetve nőképre, illetve ennek a korabeli leánynevelésre gyakorolt hatásának vizsgálata. Miután azonban a rituális megnyilvánulások – mindig a jelenben megjelenő performatív megnyilvánulások, azok múltbéli mintázatai leginkább hermeneutikai módszerekkel, korabeli dokumentumok kvalitatív tartalomelemzése, illetve a témával kapcsolatos képdokumentumok segítségével vizsgálhatók. Ez meghatározza a dolgozat kutatási stratégiáját, illetve annak feltáró- és elemző módszereinek fő irányait is.

A dolgozatom fejezeteinek felépítése talán nem a szokványos disszertációs struktúrát követi, azonban ez a döntés tudatos. A dolgozat egy új nézőpontból, vizsgálja az iskolai rituálék jelentőségét. Ennek figyelembevételével a dolgozat az alábbi részekre tagolódik: A bevezető elméleti részben a dolgozat gerincét képező három antropológiai téma; a kultúra, a rituálé, illetve a testantropológia főbb, a dolgozat keretében felhasználásra kerülő elméleteinek bemutatására kerül sor. A fejezet célja felvezetni azt a nagy elméleti körképet, amelyre épül a további elemzésem, amelyek megértése elősegíti a témában való további kutatásomat, elemzésemet. Ezt követően a témával kapcsolatos, jelen kutatást megalapozó, jelentősebb hazai és nemzetközi publikációk bemutatása kerül összegzésre, amelyek vagy kutatómódszertan

tekintetében, vagy kutatási terület tekintetében volt fontos a számomra. Majd a pedagógiai rituálékutatások kutatómódszertani lehetőségeinek elméleti háttére kerül kifejtésre. Ezt követően a dolgozatom fókuszának választott témakört vezetem fel a tradicionális társadalmi tér és az ebben kibontakozó emancipáción keresztül, amelyben a 20. század első felének leány és nőnevelésének változásait emelem ki, amelybe beletartozik az életreform mozgalmak hatása a női test felfogására. Mindezt pedig az Erzsébet Nőiskola iskolai értesítőiben megjelent fényképek elemzésén keresztül figyelem meg.

Elméleti háttér

Kutatásom során fontosnak tartottam megismerni azokat az átfogóbb elméleteket, amelyek meghatározták a témám kiválasztását, keretet adtak ahhoz a fogalmi háléhoz, amelyen belül az iskolai rituálék nevelési jelentőségét definiálom. A társadalomtudomány területén napjainkban, a neveléstudományi kutatásokban is mind inkább előtérbe kerülnek az antropológiai, pedagógiai antropológia nézőpontú vizsgálatok. A történeti antropológiában a test, a kultúra, központi szerepet tölt be, amelyekre számtalan meghatározás olvasható attól függően mely irányból közelítjük meg.

A kultúra fogalmának pontosítását manapság nehezíti, hogy a különböző megfogalmazásokkal, megközelítésekkel találkozhatunk kutatásaink során. A társadalomtudomány olyan jelenségként definiálja, amely fontos velejárója a társadalomban való létnek. Ez az értelmezés leginkább a kulturális antropológia kutatóinak értelmezésében jelenik meg, amely a kultúrára, mint egész életformára tekint. (Kroeber-Clyde, 1952) Más megközelítés szerint a kultúra összetett egész, amely magában foglalja mindazokat a készségeket s képességeket, amelyekre az ember a társadalom tagjaként szert tesz (Tylor, id. Sebők, 2000) Kutatásom szempontjából a kultúra szimbolikus, jelalkotó, performatív jellegét hangsúlyozó megközelítések kerültek előtérbe. Nézőpontomat orientálta a következő kutatók értelmezései, amelyek erősen meghatározóak a témában. Abból a megközelítésből indulok ki, miszerint „Az élet szolgálatára alkalmassá tett természet összességét nevezzük kultúrának, s a kultúra világa az emberi világ”. Tehát mindaz, amit az ember azért tesz, hogy természetes és mesterséges környezetében helyt álljon. Írja Arnold Gehlen (1974) „Az ember - természete és helye a világban” című munkájában. Gehlen német filozófus, szociológus, antropológus, a természet vonatkozásában gondolkodik, szerinte a kultúrát egyfajta „második természetként” lehet megközelíteni. Tehát az ember, mint világra nyitott, plasztikus „hiánylény” arra kényszerül, hogy „létrehozza saját magát és saját világát”, hogy kultúrát teremtsen.

„A kultúra a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelenti.” írja Clifford Geertz (1994) amerikai antropológus, „Az értelmezés hatalma” című munkájában. A szimbolikus formákban kifejezett, örökölt koncepciók azon rendszerét érti ez alatt, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjüket. „Az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat” írja Geertz, amiben a kultúrát tekinti a hálónak, az elemzését pedig a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak.

George Herbert Mead (1973) amerikai szociológus, filozófus, pszichológus a nagy hatású úgynevezett szimbolikus interakcionizmus irányzatának megalapítója, az emberi viselkedést szimbolikusan közvetített interakcióként fogta fel. Szerinte az ember ösztönszegénységéből és világra való nyitottságából kiindulva, más élőlényekkel ellentétben viselkedését nem természetes ösztönök határozzák meg. Ez a viselkedés szimbolikusan közvetített, nyelvi kommunikáció által vezérelt. Evolúciós alkalmazkodása nem a véletlen egybeeséseknek köszönhető, hanem az alkalmazkodási problémákra adott megoldások célszerű kitalálásán és módszeres kipróbálásán. A tudatos alkalmazkodás képességét a szimbólumok alkalmazásának képességére vezeti vissza, ami lehetővé teszi a tudatos viselkedést és önértelmezést. Az egyén és a társadalom közötti interakció, a társadalmi viselkedés szimbolikusan közvetített interakció. Ennek fontos eleme a jelentéshozó mozdulatok, gesztusok, amelyek akkor tudják betölteni a viselkedés szervezésének funkcióját, ha az egész csoport birtokában van a szimbólumok jelentésének, azaz a közös, jelentéshordozó szimbólumok (főleg nyelvi kifejezések formájában) létezése az interakció előfeltétele. Mead az egyén szintjén is vizsgálja a viselkedés és a jelalkotó szimbolizmus folyamatát, amely az egyént a társadalommal kapcsolatba állítja. (Mead, 1973)

Miként azt Peter L. Berger és Thomas Luckmann (1998) nagy hatású fenomenológiai munkájában megfogalmazza a valóság, amit az ember saját világának tekint társadalmi alkotás. Munkájukban Mead elméletére is hivatkozva, arról írnak, hogyan teremtik meg az emberek a tárgyak értelmezését és ezzel a „valós világot”, azaz hogyan lesz az egyes emberből társadalom. Merlin Donald szerint az emberi kultúra és ennek részeként a gondolkodás az emberré válás evolúciós folyamatával párhuzamosan alakult ki, amelyben az emberré válás morfológiai testi változásai mellett fontos szerepet játszottak a kultúra közösségi szimbolikus cselekvési és kommunikáció formái, az úgynevezett szemantikai emlékezet kialakulásának folyamatai. Merlin Donald (2001) ezt a folyamatot négy fő „kultúra szakaszra” bontotta az emberi gondolkodás és jelalkotás, valamint az evolúciós változások tükrében. A rituálé szó a latin ritus szóból eredeztethető és a vallási szertartás összefüggésében használták, szimbolikus közlés, amely mint minden kulturális közlés, jel természetű. Többnyire ismétlődésen, tudatos

részvételen, hagyományon alapultak. A rituálék tehát, olyan szimbolikus természetű, szabályok által irányított tevékenységek, amelyek a résztvevők figyelmét általuk különösen fontosnak tartott gondolatokra és érzésekre irányítják. Ezek formalizált cselekvések, ismétlődő természetűek, nem csak pillanatnyi belső felindultságból, hanem azzal a céllal végzik, hogy érzéseket keltsenek.

Arnold Van Gennep (2007) a rituálékutatás megalapozója, a különböző természeti népek rituális megnyilvánulásainak, az emberi életút különböző fázisait szabályzó ún. átmeneti rítusait vizsgálva a státusváltozásokat kísérő átmenetnek három szakaszát különbözteti meg. Az első szakaszt elválásnak nevezi, amikor az ember kiszakad a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjától. A második szakaszban a rituális szubjektum jellemzői bizonytalanok, azaz olyan kulturális szférán halad keresztül, amely alig vagy egyáltalán nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal. Végül pedig a harmadik fázisban az újraegyesülés vagy visszafogadás szakaszában az átmenet beteljesedik.

Victor Turner (2002) átmeneti rituálékról írt munkájában Van Gennep elméletét vitte tovább, egészítette ki annak érdekében, hogy a társadalmi folytonosság és változás folyamatát feltárhassa. Hozzájárulása az antropológia tudományához a liminalitásról és communitasról írt munkájában teljesedett ki.

A kulturális, illetve a történeti antropológiai nézőpont neveléstudományos felhasználásában jelentős szerepe volt a berlini Freie Universität Christoph Wulf által vezetett kutatócsoportnak, amelynek nemzetközi szinten is kiemelkedő több évtizedes kutatásai a kulturanropológiai, illetve történeti antropológiai szemléletmódot felvállaló pedagógiai antropológia számos területére kiterjedtek. Wulf és munkatársai jelentős szerepet játszottak a neveléstudományos nézőpontot felvállaló mimézis, performativitás- gesztus és rituálékutatás megalapozásában. (Wulf, 1997; Wulf – Gebauer, 1998; Wulf, 2001; Wulf – Kamper, 2002; Wulf – Gebauer, 2003; Wulf, 2004; Wulf, 2005; Wulf, 2006; Wulf, 2007a; Wulf és mtsi, 2007, b; Wulf – Brandstetter, 2007c; Wulf – Zifras, 2007d; Göhlich – Zifras – Wulf, 2007e; Wulf 2010, 2013a, 2013b, 2014a, Wulf – Zifras 2014b) Ebből adódóan munkámban jelentős mértékben támaszkodom Wulf és munkatársai kutatásaira is.

A rituális cselekedetek típusait többen különféle kategóriák szerint csoportosították. A rituálékutatók vizsgálták a vallás, rituálé és mítosz összefüggéseit, amelyek szolgálhattak arra, hogy a társadalmi struktúrákat értelmezzék. Kutatási területük középpontjában állhatott a konvenció, azok a hétköznapi rituális cselekedetek, amelyek során az egyén megtanulja a saját életéhez szükséges érintkezési formákat, gyakorlati tudást arról, hogy miként viselkedik az ember a szociális kapcsolatokban.

Christoph Wulf (2007a) hat csoportba sorolta a mindennapok rituáléit (átmeneti, évszakokhoz köthető, intézménybe való beiktatás, lázadás, hatékonyságnövelő, interaktív rituálék). Catherine Bell szerint az a sikeres rituálé, amelyben mind a kulturális, mind a szociológiai szempontok együttesen megjelennek. Wulffhoz hasonló tipológiát alkalmazva a rítusokat szintén hat csoportra tagolja. Szerinte megkülönböztetők átmeneti, évfordulókhöz kötött, csere és közösségépítő, szenvedéssel kapcsolatos, böjthöz és fesztiválokhoz kapcsolódó, valamint politikai rítusokat. (Bell, 1992; 2007)

A test fogalmát számos nézőpontból vizsgálhatjuk. Filozófiai, vallástörténeti szempontból a test, mint illúzió, mint önálló egység, a test, lélek és szellem hármasságaként jelenik meg. A hazai tudományfejlődésben legerősebben a német kultúrkörhöz való kötődés miatt, két fogalmat érdemes megemlíteni. Az egyik a „Körper”, amely az ember anyagi testére vonatkozik, amely a cselekvésben realizálódik. A másik a „Leib”, ami mi magunk vagyunk, azaz testi állapotok típusai, amelyek a látás és tapintás közreműködése nélkül is érzékelhetők a saját testben. (Gita-Kälbli-Rigler, 2005)

A meghatározó test elméleti munkák sorában kiemelendő Michael Foucault (1975) francia történész és filozófus, aki nagy hatású gondolkodója volt a 20. század társadalomtudományának. A fegyelmezett testről, a hatalom és engedelmesség vonatkozásában írt. Az én kutatásomban a fegyelmező mechanizmusok, a fegyelmezett test vonatkozásában jelenik meg Foucault filozófiája. (S. Turner, 1997 7.o)

A test közösségekben való változásáról, a hatékony cselekvés utánzásos jellegéről, a magatartás társadalmi képződményéről, pszichikai tényezőiről Marcel Mauss (1936) francia szociológus és Norbert Elias német szociológus írt (1939). Erving Goffmann (1956) kanadai szociológus, szociálpszichológus a testi kommunikáció szerepét emeli ki a társadalmi normáknak való megfelelés tükrében. Mary Douglas (1970) angol antropológus Clifford Geertzhez hasonlóan a test és a társadalom, a test kultúrában betöltött szerepéről, a test és a mozdulatok szimbolikus szöveggé váló értelmezéséről gondolkodott.

Dolgozatom következő „kutatáshistoriográfiai” részében azokat a fontosabb munkákat tekintem át, amelyek egyrészt hozzájárultak a kutatási témám pozicionálásához, másrészt annak elméleti megalapozásához. A társadalomtudományi kutatások terén egyre több munka foglalkozik a rituálé jelenségével. Leginkább a posztmodern tudományfelfogás és életérzés megközelítéseiben nyernek új értelmet, valamint a mai neveléstudomány is egyre gyakrabban és többféle megközelítésben foglalkozik a témával.

Ahogy arról korábban írtam, a rituálé fogalmát vallási szertartás összefüggésében használták. A vallásos jelleg vizsgálatával, a rituálé és mítosz összefüggéseivel foglalkozott többek között

Mircea Eliade (2009), aki a szent és a profán térérzékelés különbségeit, szimbólumait, rituáléit elemzi. A rituálé társadalmi struktúráinak értelmezéséről tett kutatások között kiemelendő a korábban említett Arnold Van Gennep (2007) vagy Victor Turner (2002), akik az átmenet rituáléit elemezték, amelyek számos kutatás alapját jelentették. A rituálékutatás további célja a kulturális szimbolizáció jelentőségének megértése, amelyben többek között *Catherine Bell* (1997, 2007, 2009) is szerepet vállalt kutatásai során.

A gyakorlat orientált kutatások közül elsőként *Christoph Wulf* (2001, 2004, 2005, 2007a, 2007b, 2014) számos kutatásában mutatja be kutatótársaival a rituálék társadalmi, pedagógiai szerepét.

Wulfhoz hasonlóan az iskolai rituálékat Charlotte Mohnhoff (2007) is vizsgálta a „*Rituale in der Grundschule*” címen megjelent esettanulmányában. Kutatásának középpontjában Arnold Van Gennep elméletére alapozva az osztályon belüli, tanítást segítő rituálék álltak.

Mészáros György (2003, 2009, 2014, 2017) az iskolai mikrovilág pedagógiai etnográfiját vizsgáló műveiben a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmazó kutatásai során szintén hangsúlyozza az iskolai rituálék szerepét.

Kutatásaim módszertani és szemléletbeli megalapozásához jelentős mértékben hozzájárultak azok a történeti pedagógiai antropológiai kutatások, amelyek az iskolai rituálék jelenségvilágát fényképek elemzésével rekonstruálták. Su Ouyang (2010) például egy német és egy kínai iskola osztályképeinek elemzésével, összehasonlításával tárja fel, az iskolán belüli rituálék megjelenésének jellemzőit, szabályozó mechanizmusait, a tanárok és diákok közötti szociális viszonyaira, az iskola belső világára gyakorolt hatását, a két kultúra eltérő és közös vonásait. Adrian Schmidke (2007) szintén fényképek elemzésével vizsgálta a német nemzeti szocializmus pedagógiai gyakorlatának a korabeli testfelfogásra gyakorolt hatását.

Kutatásom fókusza

Dolgozatom bevezető fejezeteiben bemutatott antropológiai-pedagógiai antropológiai elméleti háttér felhasználásával a 20. század első felének leány és nőnevelésében, társadalmi szerepváltozásában, testképében megjelenő pedagógiai antropológiai változások „megfigyelésére” vállalkozom majd. Az elméleti háttér ismeretében kijelenthető, hogy az egyén önmagához, valamint környezetéhez való viszonyát befolyásolják azok a fegyelmező mechanizmusok, amelyek rituális folyamatok által adnak keretet a mindennapi élet valóságában. Az általam vizsgált korszak, a századfordulós változások, az iparosodás következtében létrejövő belső feszültség hatására, előtérbe kerülnek a különböző ellenkultúra,

életreform mozgalmi és emancipációs törekvések, amelyek a társadalom és az egyén szintjén egyaránt izgalmas tartalmakat mutatnak. A kutatási területem szűkítése céljából választottam ki a nők és a leányok nevelését, az abban megjelenő változások és mélyebb rétegben megjelenő szimbolikus tartalmak vizsgálatát.

Kutatásom során arra keresem a választ, mi a szerepe az iskolai rituáléknak? Mik voltak a sajátosságai a kiválasztott korszaknak, és hogyan formálódott át a nőnevelés helyzete? Mik voltak a főbb társadalmi, politikai, gazdasági tényezők, amelyek megalapozták a változást? Mindezek a változások miként befolyásolták a leányok helyzetét, saját testükhöz való viszonyát, társadalmi helyzetüket? Összetett kérdés, hogyan lehet megfogni a múlt rituáléit, hogyan lehet „megfigyelni” őket. A célom a pedagógiatörténeti kutatásokból ismert fontosabb társadalmi, gazdasági, politikai változások strukturális elemzése, amelyek bemutatják azt a folyamatot, amely elvezet a női testkép változásához. Kutatásom a deduktív, kvalitatív, megértő hermeneutikára épül. Módszereim közé tartozik a korabeli folyóiratok, az Erzsébet nőiskola iskolai értesítőinek dokumentum elemzése, tartalomelemzése, valamint az iskolai értesítőben megjelenő fotó dokumentumok elemzése.

Ahogy arra korábban utalást tettem a rituális folyamatok tettenérésére a legalkalmasabb módszer a megfigyelés, résztvevőmegfigyelés módszere, ennek feltétele pedig a térben és időben való jelenlét a megfigyelni kívánt eseményen. Abban az esetben viszont, ha a kutató a múlt eseményeit, rituális, szimbolikus tartalmait kívánja a hermeneutika módszerével „megfigyelni”, a kép, mint reprezentációs eszköz, az adott kor rituális cselekvésének képi lenyomataként alkalmazható.

A kutatásom során többek között arra törekedtem, hogy a kiválasztott korszak leány és nőnevelésén keresztül megfigyeljem az iskola intézményes keretein belül működő rituálékat. Ahogy korábban utaltam rá, a megfigyelés módszere itt nem a hagyományos értelemben vett résztvevő megfigyelést jelenti. A megfigyelés ebben az esetben két szinten valósul meg. Az első a fénykép, amely az abban a térben és időben megjelent rituális cselekvés képi lenyomataként jelenik meg. A múltban mozgó test, a testi diskurzus egyrészt a képeken keresztül figyelhető meg. A második szint a szövegek szintjén megjelenő absztrakció, a narratív tudás fogalma, amely a nyelvi diskurzusokban megfigyelhető. Donald (2001) külön szakaszként értelmezi a mimetikus, testi reprezentáció szerepét és a mitikus, azaz narratív fogalomalkotás létrejöttét. Ezen elvek alapján lehet megérteni a múlt rituális eseményeit a fényképek és kordokumentumok által. A kutatásom kvalitatív, deduktív, megértő hermeneutika alapul. A fényképek elemzéséhez Pilarczyk és Mietzner képelemzési módszerét alkalmazom, amely Panofsky három lépcsős elemzési módszerére épül. A szándékosság és a véletlen kettőse

miatt a részletek mutatják meg a valóság rejtett dimenzióit. Az iskolai értesítők és folyóiratok szövegeivel kiegészítve állítható összefüggésbe a fénykép tárgya a mélyebb kulturtörténeti, életreform mozgalmak hatásával. (Panofsky, 1984; Pilarczyk-Mietzner, 2005, 2013)

A fennmaradt iskolai értesítőkben közel 210 fénykép található. Ebből körülbelül 21 portrét, festményt, szobrot ábrázol. 15 osztálykép jelent meg a végzett növendékek csoportjáról, körülbelül 11 fénykép készült plakátokról, faliújságról, a növendékek által készített rajzokról. 22 fénykép mutatja be az iskolában berendezett népi szobabelsőket, az ebédlőt, a kert részleteit. A legtöbb kép, közel 140 darab a növendékeket ábrázolja valamilyen tevékenység közben. A legtöbb a táncoktatás, színházi multságok pillanatképeit ábrázolja, majd a növendékek tevékenységeit tanulás, vizsgákra való készülés közben, különböző sport rendezvényeket és bemutatókat, megemlékezéseket, iskolai ünnepeket, kiemelt személyiségek látogatását, kirándulásokat, közösségi munkákat, iskolai kert gondozását.

A fényképek között egyaránt találunk beállított csoportképet és véletlen pillanatképet is. A képek az iskola életét hivatottak dokumentálni. A kutatásom során arra törekedtem, hogy olyan képeket válasszak ki, amelyekben megjelenik a természet és a test kapcsolata, a mozgó test sokszínű szimbolikája, az iskolai ünnepek rituális jellege. Az elemzésem egyik fő szempontja a test, a körülötte lévő környezettel való kapcsolata, a szereplők közötti kapcsolat, az öltözék, a testen viselt és mozgása által közvetített szimbólumok, a test szépségére, ideáljára, fegyelmeztségére utaló jelek megfigyelése. A második fő szempontom a rituális cselekvés, ezen belül az ünnepség jellege, a tér fegyelmező, szakrális ereje, a különböző pedagógiai rituálék.

A kép, mint mimetikus reprezentáció olyan események látszatát ábrázolja, amellyel a valóságos világra utalnak. Nem másolat jön létre, hanem a világ mimetikus alakítása, nem hasonlóságról van szó, hanem a látszat megteremtéséről. A reprezentációk létrehozása elemi antropológiai képesség. Az emberi test az egyik központi témája, amelyet napjainkban fényképek által örökítenek meg. A fényképek testképek formájában, életének legfontosabb helyzeteiben ábrázolják az embert. A reprezentáció értelmezéséhez fontos kiemelni az adott kor emberi önészlelését. Ezek a képek az emberi test és a kor, az abban megjelenő emberkép történetét hivatott ábrázolni. Ebből lehet következtetni arra, hogy az ember olyan, ahogyan a testében megjelenik, a test pedig ugyanúgy képként értelmezhető, amely a kor hagyományait, szokásait társadalmi elvárásait reprezentálja. (Wulf, 2007a)

Változások a nők társadalmi helyzetében a 20. század első felében

A dolgozat fókuszaként kiválasztott 20. század első felének leány és nőnevelésében, társadalmi szerepvállalásában, testképben megjelenő változások vizsgálatához fontosnak tartom áttekinteni a kor tradicionális, zárt társadalmi világát. Ebben első szempontként szerepel az együttélési formák változása. A hagyományos magyar család apajogú volt. Az apát illette meg a családfő tisztelete, ami szinte korlátlan hatalmat adott a család többi tagjával szemben. Ő gondoskodott a családtagok eltartásáról, képviselte őket a külvilág előtt, határozott pénzügyekben, házassági ügyekben stb. (Gergely, 2003; Bódy-Ö. Kovács, 2006; Kövér – Gyáni, 2006) A 19. század második felében a nők társadalmi helyzete, nevelése és oktatása folyamatos változáson ment keresztül. A leányiskolák létrejöttével állandó kérdésként volt jelent az oktatási törvényeken és programjavaslatokon belül a nők oktatásának és nevelésének lehetőségei, keretei. Az 1845-ben létrejövő elemi tanodák szabályzata külön kiemeli a parasztlányok számára előírt tananyag elemeit, mint például a vallás, olvasás, írás, számtan, ének kézimunka, gazdasági és technológiai ismeretek elsajátítását. 1848-ban Eötvös József népoktatásról beterjesztett törvényjavaslata a tankötelezettségről nemekre bontva jelent meg. (Kéri, 1999, 2000, 2008, 2018; Pukánszky, 2006, 2013)

A 19. század utolsó harmadában felgyorsuló modernizáció folyamatai nem csupán a természeti környezetet, hanem a hagyományos társadalmak szerkezetét, az egyes emberek, és társadalmi csoportok életmódját, magánéletét és gondolkodásmódját és valláshoz való viszonyát is gyökeresen átformálták. Megváltoztatták és soha nem látott gyorsasággal rendezték újjá a munka-, és lakásviszonyokat, a társas kapcsolatokat, a szabadidő, az étkezés és ruhaviselet, a közösségi szokások és vallásgyakorlás hagyományos rendjét. Ezek a folyamatok nem csupán a fejlődés középpontjában, a nyugat-európai és transzatlanti régióban, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiában is megjelentek. A gyárakban megjelent a nő és a gyermek, mint munkás. A mezőgazdaságban cselédként a nők bérmunkája Magyarországon is megszokott és elfogadott dolog volt. A gyári munkássá válás a nők helyzetének átalakulását eredményezte, erre nem volt felkészülve a társadalmi tudat és az intézményrendszer. 1890-ig kevés volt a női munkás, eleinte képesítés nélküli munkákat tudtak vállalni házi cselédként, majd az ipari és mezőgazdasági termelésben, kereskedelemben találtak helyet a 90-es évekkel. (Németh – Skiera 2018, Pukánszky, 2006)

A nemek egymáshoz való viszonyában az élet számos területén továbbra is érvényesült a korábban fennállt egyenlőtlenség, a férfiak dominanciája. A közvélekedés a férfiakat tekintette

a társadalom önállóan cselekvő tagjainak, a nő csak a férfi családjának tagjaként kapott elfogadott helyet a társadalomban. Hatottak a nők helyzetére a vallásos világgépnek az elrendelt helyzet elfogadását sugalló elemei is. (Gergely, 2003; Bódy-Ö. Kovács, 2006; Kövér – Gyáni, 2006) A századforduló, majd a világháború gyökeres változásai nem csupán a női szerepek és ezzel összefüggésben a leánynevelés gyökeres átalakulását eredményezik, hanem annak mikro-folyamataként felerősítik az ideális női testről szóló korabeli társadalmi diskurzusokat is. A nők számára a 20. század az önállósodás lehetőségét hozta el, amelyben nagy szerepet játszottak a két világháború. Ebben az időszakban ugyanannyira szükség volt a női munkaerőre, mint a férfiak katonai szolgálataira. A nők önkéntes ápolónőként szolgáltak a harctéren, a pedagógus szerepét töltötték be az iskolákban, egyre többen dolgoztak a szolgáltatóiparban, kávéházakban, szállodákban, üzletekben, bankokban, gyárakban. Egyre több fiatal lány jutott be az egyetemekre, vagy tanult tovább valamilyen szakmát. A nők önállósodása mögött az életkörülményeik megváltozása, a kiszámíthatatlan jövőtől való félelem átértékelte az addigi nőkről alkotott képet. (Pukánszky, 2006; Tésabó, 2017)

Az életreform törekvések egyik fontos pólusát alkotta az ideális női test, amelynek megjelenítője egyrészt a meztelen női testet láthatóvá tevő testkultúra mozgalom, másrészt a felöltöztetett női test természetességét hangsúlyozó reformruha volt. Az ennek nyomán kibontakozó ruházati reform kapcsolódik számos korabeli reformtörekvéshez, például a női emancipációs mozgalmakhoz, amelyekben a nők munkát is vállalhattak, vagy a különböző egészségügyi, higiéniai-, nő- és ifjúsági mozgalomhoz, a szexuális reformhoz, a meztelen női test szépségét hangsúlyozó női testkultúra mozgalomhoz. A női ruhák reformjához kapcsolódó korabeli diskurzusok egyik központi motívuma a női testnek a fűző kalodájából történő megszabadítása. Ez az egészséggel kapcsolatos szempont kapcsolatban áll a megváltozott női szereppel is, amit a test felszabadítása jelenített meg. A divatreform nem csupán a női test higiéniját és egészségét, hanem annak természetességét és természetes szépségét is hangsúlyozta. A kezdetben a városi eliteszoportok körében hódító mozgalom hatása hamarosan a szélesebb társadalmi rétegek körében is elterjedt, elsősorban a fiatal lányok körében hódított, amely által mind szélesebb körökben jelenítette meg a természetességet, illetve a természetes szépséget hangsúlyozó nőideált.

Összegzés

A nők társadalmi helyzete sokat változott a 19., 20. század során. Törvényi szabályzások kedveztek a lányok taníttatásának, továbbtanulásának, felsőoktatásba való bekerülésére, munkavállalására. A lányok neveltetése ezeknek megfelelően finomodott, és egyre szélesebb körben vizsgálták a nemek együtt és külön nevelésének kérdéskörét. A 20. századra kiforrott életreform mozgalmak mind alakították a nőkhöz, a női testhez, testképhez való viszonyt. A társadalom felismerte, hogy változtatni kell a régi szokásokon annak érdekében, hogy boldogabb és teljesebb életet tudjanak élni. A nők levették fűzőiket, levágatták hajukat és a sporton, étkezésen keresztül igyekeztek széppé varázsolni a testüket. A hagyományos szerepek felbomlását jól példázza a korabeli folyóiratokban megjelenő cikkek, orvosi tanácsok nőknek, egészségről, nevelésről, apák beszámolóit, tanácsai egymásnak a családi életről. A kutatáshoz kiválasztott fényképek, amelyek az Erzsébet Nőiskola iskolai értesítőiben jelentek meg, jól mutatják a kor intézményes életét. A fényképek egy része iskolai ünnepeket, táncbemutatókat, sporttevékenységeket ábrázolnak, egy része pedig az alkotásokat, rajzokat, festményeket mutatja be, amelyekre büszkék az iskola polgárai. A fényképek által betekintést nyerhettünk az iskola életébe, kiemelt pillanataiba. Mindezt egészítette ki az iskolai értesítők szövegei, a Nemzeti Nőnevelés folyóirat nőnevelés kérdéseit vitató dokumentumai, amelyek az ideális nőről, női szerepekről, nők oktatásáról és neveléséről szóltak. A korabeli társadalmi diskurzusok által figyelhető meg az életreform mozgalmakat is meghatározó szellemi áramlatok, sajátos társadalmi folyamatok. Céлом volt a kiválasztott folyóirat részletekkel, fényképekkel alátámasztani azt a hatást, amelyek formálták a női testet, a társadalmi teret, amelyben a nők egyre aktívabb szerepet töltek be. A nőideálra ható testkultúra reformok, életreformok, ruházati reformok századforduló utáni kibontakozása megjelent a hétköznapi élet egészén, művészetben, tudományban, filozófiában, pedagógiában. A doktori disszertációm egy olyan alapozó elméleti munkának tekintem, amely megfelelő kiindulási pontot adhat a későbbi kutatásaim számára. Céлом a jövőre nézve egy, a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmazó kutatás elvégzése, amelyben a jelen iskolai rituáléi kerülnek a középpontba. Céлом Christoph Wulf munkásságára építve a hazai iskolai rituálék jelentőségének bemutatása a nevelésben betöltött szerepük által.

Felhasznált irodalom

- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Jósöveg Kiadó, Budapest.
- Bell, Catherine (1997): *Ritual. Perspectives and dimensions.* Oxford University Press. New York.
- Bell, Catherine (2007): *Teaching ritual. Teaching religious studies series.* Oxford University Press. New York.
- Bell, Catherine (2009): *Ritual theory, ritual practice.* Oxford University Press. New York.
- Czeferner Dóra (2016): A feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén. In: Pap József, Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi társadalom – polgári társadalom 28.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 549-561.
- Donald, Merlin (2001): *Az emberi gondolkodás eredete.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea (1987): *A szent és a profán. A vallási lényegről.* Európa Kiadó. Budapest.
- Featherstone, Mike – Hepworth, Mike – Turner, Bryan S. (1997): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Gehlen, Arnold (1974): *Az ember természete és helye a világban.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gehlen, Arnold (1978): *Kor-képek: a modern festészet szociológiája és esztétikája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gehlen, Arnold (1999): Antropológiai kutatások. In: Bujdosó Dezső (szerk.): *Forrásmunkák a kultúra elméletéből: német kultúraelméleti tanulmányok. 3. kötet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 106-122.
- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma; Antropológiai írások.* Századvég Kiadó, Budapest.
- Gita Szilvia – Kálbli Katalin – Rigler Endre (2005): A test fogalma az idő tükrében. *Új Pedagógiai Szemle* 2005. 4. Letöltés 2020. 05. 02.: <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-test-fogalma-az-ido-tukreben>

Gugutzer, Robert – Staack, Michael (szerk.) (2015): *Körper und Ritual. Sozial- und kulturwissenschaftliche Zugänge und Analysen*. Springer Fachmedien, Wiesbaden.

Kereszty Orsolya (2010): *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867-1918*. Novum Publishing Kft. Budapest.

Kereszty Orsolya (2011): *„A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907-1913)*. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Budapest.

Kéri Katalin (1999): *Tollam szivárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig*. Letöltés: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf> 2019. augusztus 13.

Kéri Katalin (2000): *A nő helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében*. Konferencia előadás: Dunaújváros 2000. május 2., Letöltés: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/nok50ben.htm> 2019. augusztus 13.

Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*. Pro Pannonia. Pécs.

Kéri Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs.

Kluckhohn, Clyde (1949): *Mirror for Man. The Relation of Anthropology to Modern Life*. Whittlesey House, New York Letöltés: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.530285/page/n211/mode/2up/search/culture>

Kunt Ernő (1995): *Fotoantropologia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Árkádiusz Kiadó. Miskolc.

Kroeber, Alfred Louis – Kluckhohn, Clyde (1963): *Culture: A critical review of Concepts and Definitions*. Vintage Books, New York.

Malinowski, Bronislaw (1972): *Baloma*. (válogatott írások) Gondolat kiadó. Budapest.

Márton Előd (2006): *A cserkész táborok hatása a serdülőkorú fiú identitására*. Szakdolgozat, Kolozsvár.

Mészáros György (2003): *Techno-house szubkultúra és iskolai nevelés*. *Iskolakultúra* **13** 9. 4-64.o.

Mészáros György (2009): Egy szalagavató pedagógiai etnográfiaja. Sűrű leírás. In: Szabolcs Éva (2009, szerk.), *Ifjúkorok, gyermekvilágok I.* Eötvös József Kiadó, Budapest. 75–93.

Mészáros György (2014): *Szubkultúrák és iskolai nevelés.* Gondolat Kiadó, Iskolakultúra könyvek, Budapest

Mészáros György (2017): *Pedagógiai etnográfia.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Mietzner, Ulrike – Pilarczyk, Ulrike (2005): *Das Reflektierte Bild. Die seriell-ikonografische Fotoanalyse in den Erziehungs- und Sozialwissenschaften.* Verlag Julius Klinkhardt. Berlin.

Mietzner, Ulrike, és Pilarczyk, Ulrike (2013): Képek forrásértéke a neveléstörténeti kutatásban. In: Hegedűs Judit, Németh András és Szabó Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 31-51.

Mitchell, W.J.T. (2007): A képi fordulat. Letöltés: http://balkon.art/1998-2007/2007/2007_11_12/01fordulat.html 2020. február 23.

Mohnhoff, Charlotte (2007): *Rituale in der Grundschule. Eine ethnographische Fallstudie in einer jahrgangsgüergreifenden Eingangsklasse.* Zentrum für Lehrerbildung, Kassel

Németh András – Boreczky Ágnes (1997): *Nevelés, gyermek, iskola ; A gyermekkor változó színterei.* Eötvös József Kiadó, Budapest.

Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In: Németh András, Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében.* Gondolat Kiadó. Budapest. 11-55.

Németh András (2014): Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepció folyamatok a 20. század első felében. In: Németh András, Pukánszky Béla, és Pirka Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András (2015): A neveléstudomány nemzetközi modelljei és tudományos irányzatai. *Magyar Pedagógia* **115.** 3. 255-294.

Németh András – Skiera, Ehrenhard (2018): Az életreform múltja és jelene. Elvágyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók,

társadalmi hatások. In: Bán András – Szegő György (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreformozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok, Budapest. 19-71.

Ouyang, Su (2010): *Einschulungsfeiern in China und Deutschland: exemplarische Bildinterpretationen mit der dokumentarischen Methode*. Logos Verlag Berlin GmbH Kiadó, Berlin.

Ruby, Jay (2000): Milyen a világ a képeken át – a fotózás antropológiája. In: R. Nagy József (szerk.): *A családi album*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 142-154.

Panofsky, Erwin (1984): Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába. In: Panofsky, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 284-307.

Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés története*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Ries, Julien (2005): *A szent antropológiája. A Homo religiosus eredete és problémája*. Typotex Kiadó. Budapest

Sántha Kálmán (2009): *Bevezetés a kvalitatív pedagógiai kutatás módszertanába*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Sebők Marcell (szerk.) (2000): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör Kiadó. Budapest

Schmidtke, Adrian (2007): *Körperformationen. Fotoanalysen zur Formierung und Disziplinierung de Körper sin der Erziehung des Nationalsozialismus*. Waxmann Verlag. Münster.

Stöckl, Claudia (2018): a művészet és az élet egyesítése. Nők az iparművészetben. In: Boreczky Ágnes és Vincze Beatrix (szerk.): *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó. Budapest. 28-48.

Szente Dorina (2016): Rituálé-kutatás a „MondoCon” szimbolikus világában. In: *Pedagógiatörténeti Szemle* 2. 3-4. 49-65.

Szente Dorina (2017): A Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világa. A hagyomány őrzésének árnyoldalai. In: Németh András, Vincze Beatrix (szerk.) (2017): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Gondolat Kiadó, Budapest. 141-160.

Tészabó Júlia (2017): Fiatal nők az iparművészetben és a dilettantizmus problémája Magyarországon a 20. század első felében. In: Németh András; Vincze Beatrix (szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 160- 189.

Turner, Bryan S. (1997): A test elméletének újabb fejlődése. In: Featherstone, Mike; Hepworth, Mike; Turner, Bryan S. (1997): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. József Műhely Kiadó, Budapest. 7-52.

Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Osiris Kiadó, Budapest.

Van Gennep, Arnold (2007): *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kft, Budapest.

Wulf, Christoph (1997, szerk.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*, Beltz, Weinheim

Wulf, Christoph; Gebauer Günter (1998): *Spiel - Ritual - Geste: mimetisches Handeln in der sozialen Welt* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.

Wulf, Christoph; Althans, Birgit; Audehm, Kathrin; Bausch, Constanze; Göhlich, Michael; Sting, Stephan; Tervooren, Anja; Wagner-Willi, Monika; Zirfas, Jörg (2001): *Das Soziale als Ritual*. Leske+Budrich. Opladen.

Wulf Christoph; Kamper, Dietmar (2002, szerk.): *Logik und Leidenschaft. Erträge Historischer Anthropologie*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.

Wulf, Christoph; Gebauer, Gunter (2003): *Mimetische Weltzugänge*. Kohlhammer, Stuttgart.

Wulf, Christoph (2004, szerk.): *Bildung im Ritual: Schule, Familie, Jugend, Medien*. GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden.

Wulf, Christoph (2005): *Zur Genese des Sozialen. Mimesis, Performativität, Ritual*. Transcript. Bielefeld.

Wulf, Christoph (2006, szerk): *Anthropologie kultureller Vielfalt. Interkulturelle Bildung in Zeiten der Globalisierung*, Transcript, Bielefeld.

Wulf, Christoph (2007a): *Az antropológia rövid összefoglalása*. Enciklopédia Kiadó Kft. Budapest.

Wulf, Christoph; Althans, Birgit; Blaschke, Gerald; Ferrin, Nino; Göhlich, Michael; Jörissen, Benjamin; Mattig, Ruprecht; Nentwig-Gesemann, Iris; Schinkel, Sebastian; Tervooren, Anja; Wagner-Willi, Monika; Zirfas, Jörg (2007b): *Lernkulturen im Umbruch. Rituelle Praktiken in Schule, Medien, Familie und Jugend*. VS Verlag, Wiesbaden.

Wulf, Christoph; Brandstetter, Gabrielle (2007c, szerk.): *Tanz als Anthropologie*, Wilhelm Fink Verlag, Paderborn / München.

Wulf, Christoph; Zirfas Jörg (szerk.) (2007d): *Pädagogik des Performativen. Theorien, Methoden, Perspektive,n*. Beltz, Weinheim / Basel.

Göhlich, Michael; Zirfas, Jörg; Wulf, Christoph (2007e, szerk.): *Pädagogische Theorien des Lernens*, Beltz, Weinheim / Basel.

Wulf, Christoph (2010, szerk.): *Der Mensch und seine Kultur ...* Anaconda, Köln.

Wulf, Christoph (2013a): *Anthropology. A continental perspective*. University Press, Chicago.

Wulf, Christoph (2013b): *Das Rätsel des Humanen. Einführung in die historische Anthropologie*. Fink Verlag, München.

Wulf, Christoph (2014a): *Die Bilder des Menschen. Imaginäre und performative Grundlagen der Kultur*, transcript, Bielefeld.

Wulf, Christoph, Zirfas, Jörg (2014b): *Handbuch, Pädagogische anthropologie* Springer VS Wiesbaden.